

HATİCE ORUÇ
(Ankara)

1468/9 TAHRİRİNE GÖRE BOSNA SANCAĞI TİMÂRLARI

TIMARI U BOSANSKOM SANDŽAKU PREMA POPISNOM
(TAHRIR) DEFTERU IZ 1468/9

Sažetak

Najstariji sačuvani popisni (tahrir) defter Bosanskog sandžaka je sumarni popis iz 1468/69 godine koji se čuva u Atatürk Kitaplığı (ranije İstanbul Belediye Kütüphanesi) u Katalogu rukopisa Muallim Cevdet (Muallim Cevdet Yazmaları Katalogunda) pod brojem 076. Ovaj defter sadrži veoma važne podatke o procesu prelaska ove regije pod osmansku vlast, te uspostavi timarskog sistema, i prvorazredni je izvor za istraživače u ovoj oblasti. Bilješke u ovom defteru, s obzirom na sadržaj, moguće je valorizirati unutar dvije skupine:

I) Osnovne bilješke sačinjene u periodu 1468. i 1469. godine.

II) Bilješke na marginama sačinjene kao dopune u različitim periodima između 1469. i 1477, nakon što je popis okončan i ovjeren.

Osnovne bilješke iz deftera koje obuhvataju 1468 i 1469. godinu ukazuju na raspodjelu hasova, zeameta i timara pripadnicima vojne klase, državnim dužnosnicima i službenicima u Bosanskom sandžaku, kao naknada za njihovu službu. Naknadno unesene bilješke na marginama pak, sadržavaju podatke o promjenama koje su vremenom nastale u vezi određenih timara, poput dokidanja timara, prijenosa timara na drugu osobu ili uvećanje timara. U ovim bilješkama, pored imena korisnika posjeda moguće je doznati i više podataka o njihovom identitetu. U ovom radu valoriziraju se podaci o timarima u sumarnom popisnom defteru iz 1468/69, raspodjela timara u Sandžaku u navedenom periodu, te propisi vezani za timare.

Ključne riječi: Bosna, Hercegovina, timâr, Osmanska država, tahrir (popis), 15. stoljeće

Bosna'nın fethi 1463 yılında bizzat Fatih Sultan Mehmed'in katıldığı bir seferle gerçekleşmiştir. Sultan, sefer sonunda İstanbul'a dönmeden önce sancak beyi ve kadılar tayin etmek suretiyle Bosna sancağını kurmuştur.¹ Sancağın arşivlerde mevcut en erken tarihli tahrir defteri, fethin beş yıl sonrasına ait 1468/9 tarihli bir mücmel tahrir defteridir.²

Defter-i mücmel-i vilâyet-i Yeleç ma'a tevâbi'hâ ve levâhikhâ-i vilâyet-i Bosna başlıklı defterin orijinali Atatürk Kitaplığı'nda (eski İstanbul Belediye Kütüphanesi) Muallim Cevdet Yazmaları Kataloğunda 0097 sıra numarası ve 0/76 orijinal numarası ile muhafaza edilmektedir.³ Sultan II. Mehmed'in emriyle yapılan tahrir, defterin mukaddimesine göre Hicrî 872 senesi Receb ayı başında (26 Ocak 1468) başlamış ve Hicrî 873 senesi Şevval ayı sonunda (12 Mayıs 1469) bitmiştir.⁴

Fetihten kısa bir süre sonra tutulmuş olması sebebiyle defter bölgenin Osmanlı idaresine geçiş süreci hakkında son derece zengin bilgiler içermektedir. XV. yüzyıl Bosna tarihinin araştırılması, ortaya konulması için muhakkak çok önemli bir kaynaktır. Defterdeki bilgileri içerik açısından iki grupta değerlendirmek mümkündür:

- 1- 1468 ile 1469 yılları arasında düzenlenmiş defterin temel kayıtları;
- 2- Defterin tamamlanıp onaylanmasından sonra derç edilmeye başlanan ve 1469 ile 1477 yılları arasında çeşitli zamanlarda meydana gelmiş olan derkenar kayıtları.⁵

Defterin 1468 ile 1469 yıllarını kapsayan asıl kayıtları Bosna sancağının, hizmetlerine bedel olarak askerî sınıfa ve bazı diğer devlet adamı ve hizmetlilerine hâs, zeâmet ve timâr şeklinde tahsis edilen dirlik dağılımını göstermektedir. Dirlik kavramı içerisinde geliri 100.000 akçeden

¹ Hatice Oruç, "15. yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı", *OTAM*, 18/2005, Ankara 2006, 251.

² Bosna sancağının tahrirleri ve tahrir defterleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Hatice Oruç, "Tahrir Defters on the Bosnian Sanjak", *Archivum Ottomanicum*, 25 (2008), Harrasowitz Verlag, Wiesbaden- Germany, 2009, 255- 282.

³ Bu çalışmada defter, orijinal numarası olan 076 ile Atatürk Kitaplığı, MC.076 şeklinde gösterilmektedir.

⁴ Ahmed Aličić tarafından defter Bosnaca olarak yayınlamıştır: Ahmed S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Islamski kulturni centar Mostar, Mostar 2008.

⁵ Bu kayıtlar, Hersek sancağının 1477 yılındaki tahririne kadar devam etmektedir. 1468/9 yılında Bosna sancağında Hersek vilâyetini oluşturan topraklar 1470 yılında Hersek sancağı adıyla müstakil bir sancağa dönüşmüş ve ilk tahriri de 1477 yılında gerçekleştirilmiştir. Hersek sancağının 1477 tarihli bu tahriri Ahmed Aličić tarafından Boşnakça olarak yayınlanmıştır: Ahmed S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985.

daha fazla olan dirliklere genel bir ifadeyle hâs, yıllık geliri 20.000 akçe ile 100.000 akçe arasında olan dirliklere zeâmet ve 20.000 akçeye kadar olan dirliklere ise timâr adı verilmektedir.⁶ Defterde 1469 ile 1477 yıllarını kapsayan derkenârlar ise dirliklerde zaman içerisinde meydana gelen değişimleri, timârdan azilleri, yeni timâr tevcihlerini ve timâra terakkileri kaydetmektedir. Bu derkenârlar arasında, dirlik sahiplerinin isimleri dışında kim olduklarına dair de bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Bu çalışmada söz konusu defter temelinde, fethinden ve sancak olarak teşekkülünden beş yıl sonra Bosna sancağında timâr dağılımı ve timâra dair uygulamalar konu edilecektir.

1468/9 tahriri, Bosna'da timâr sisteminin hemen fethini müteakip uygulanmaya başlandığının göstergesidir. Bosna ve Hersek'te timâr sisteminin uygulanmasının oldukça geciktiği ve hatta tamamiyle uygulanmadığına dair söylenenlerin⁷ yanlış olduğunun da delilidir. Tahrir ile sancağın vilâyetlerinin gelir kaynakları tespit edilmiş ve bu gelirlerin hâs, zeâmet ve timâr dağılımı yapılmıştır. Aşağıda değinileceği üzere bu tarihte timârlı sipâhiler arasında Müslümanlar ile birlikte Hıristiyanlar da bulunmaktadır. Osmanlı'nın bölgeyi fethi esnasında tesadüf edilen yönetici ve askerî sınıf mensupları timârlı sipâhi içerisine dâhil edilmişlerdir. Timârla ilgili uygulamalarda geçerli olan kurallar, Hıristiyan kalarak ya da ihtida edip Müslüman olarak timâr tutuyor olsun, bu yerel sipâhi sınıfı için de geçerlidir. Osmanlı timâr sistemi ve Bosna-Hersek'te timâr uygulamalarına dair çeşitli çalışmaları olan Nedim Filipović de, bölgede timâr sisteminin Osmanlı mirî toprak anlayışı çerçevesinde geliştiğini söylemektedir. Araştırmalarında XV. yüzyıl tahrir defterlerini temel alan Filipović, yerel asilzadelerin eski topraklarında-baştinelerinde mülkiyet yoluyla hak ve imtiyaz sahibi olduklarını şiddetle reddetmektedir. Eski baştinelerini timâr olarak alsalar dahi, bu baştinelerin onlara tam mülkiyet anlayışıyla verilmediğinin, Osmanlı mirî arazi uygulaması dâhilinde verildiğinin altını çizmektedir.⁸

⁶ Ö.Lütfi Barkan, "Timâr", İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1993, 287; Ayrıca bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Timâr" *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980, 805-872.

⁷ Fatma Acun, "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Timâr Sistemi ve Uygulaması", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, c.9. Ankara 2002, 901.

⁸ Nedim Filipović, Osmanlı timâr sistemi ve Bosna ve Hersek'te timâr uygulamalarına dair çalışmalarını bir bakıma Bosna'da Müslüman soylu sınıfın toprak ve mülkiyet haklarının Osmanlı öncesi dönemden tevarüs ettiği ve Osmanlı hakimiyeti boyunca muhafaza edildiği yönünde Safvet Beg Başıagić, Ćiro Truhelka gibi yazarların görüşlerini çürütmek üzere kaleme almıştır. Osmanlı timâr sistemini ise Marksist bir yaklaşım ve feodal bir bakış açısı ile değerlendirmekte, timârlı

1. Hâslar:

Defterin 1468/9 tarihinde tutulan kayıtlarında, ilk sırada padişah hâsları yer almaktadır. Sancak genelinde, padişah hâssı olarak belirlenen gelirler, vilâyetlere ve bunların alt idarî birimleri olan nâhiyelere göre köy köy yazılmıştır.⁹ Sancaktan padişaha yazılan toplam hâs geliri 1.268.094 akçedir.¹⁰ Padişah hâssı gelir kaynakları, deftere sonradan derç edilen derkenârlardan anlaşıldığı üzere kısa süre içerisinde yeniden düzenlenmiş; gelirlerden bir kısmı zeâmete (9 zeâmet) ve timâra (7 timâr) verilmiştir.

1468/9 tahriri esnasında Bosna sancak beyi İshak oğlu İsa Bey'dir. İsa Bey'in bu tarihte hâs geliri 1.143.904 akçedir.¹¹ Bu yüksek gelire İsa

---

sipâhileri "feodaller" olarak nitelemektedir. Bununla birlikte Filipović'in timâr sistemi hakkında tahrir defterlerine dayalı yaptığı çalışmaların önemi yadsınamaz. Konuyla ilgili yayınlarından bazıları şunlardır: "Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku", *Godišnjak Akademije u BiH*, VII/5, Sarajevo 1930, 141-167; "Pogled na osmanski feudalizam", *Godišnjak istorijskog društva*, IV (1952), 5-146; "O nastanku feudalnih posjeda muslimanskog bosanskog plemstva", *Pregled*, 5/1953, Sarajevo 1953, 386-393; "Bosna Hersek'te Timâr Sisteminin İnkişafında Bazı Hususiyetler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV, 1-4/1953-54, 155-188; "Odžakluk timârî u Bosni i Hercegovini", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, V, Sarajevo 1955, 251-262; "Osvrt na neka pitanja iz ranije istorije osmanskog timâra", *Radovi Filozofskog fakulteta*, I (1963), 61-118; "Osvrt na položaj bosanskog seljaštva u prvoj deceniji uspostavljanja osmanske vlasti u BiH", *Radovi Filozofskog fakulteta*, III/1965, 63-75; "Vlasi i uspostava timârskog sistema u Hercegovini", *Godišnjak ANU BiH*, XII, Centar za Balkanološka istraživanja, 10 (1974), 127-221.

⁹ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 16-23b.

¹⁰ Defterde vr. 23b'de padişah hâslarının toplamı divanî rakamlarla verilmiştir. Katibin buradaki yazısı çok açık değildir. Bu sebeple padişah hâssının toplamı konusunda farklı değerlendirmeler meydana gelmiştir. Nedim Filipović bu toplamı 1.207.187 akçe; Ahmed Aličić ise 1.663.804 akçe olarak okumuşlardır. (Nedim Filipović, "Osvrt na položaj bosanskog seljaštva u prvoj deceniji uspostavljanja osmanske vlasti u BiH", 70; Ahmed S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, 46). Kendi vardığımız (1.268.084 akçe) ya da meslektaşlarımıza sorduğumuz zaman aldığımız sonuçlar da (1.663.089 akçe; 2.063.084 akçe; 2.268.084 akçe gibi) birbirinden farklı olmuştur. Bu sorun, hâs gelirlerinin tek tek toplanması suretiyle çözülmüş ve elde edilen 1.268.094 akçe padişah hâsları toplamı olarak kabul edilmiştir.

¹¹ İsa Bey hâsları toplamı vr. 41b'de divanî rakamlarla kaydedilmiştir. Padişah hâsları için karşılaşılan durum İsa Bey hâsları için de geçerlidir. Bu rakamı Nedim Filipović 1.148.098 akçe; Ahmed Aličić 1.148.858 akçe, Halil İnalçık ise 763.780 akçe olarak okumuştur (Bkz. Nedim Filipović, "Osvrt na položaj bosanskog seljaštva u prvoj deceniji uspostavljanja osmanske vlasti u BiH", 70; Ahmed S.

Bey'in hâssının bir beylerbeyi hâssına denk ve hatta daha fazla olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Anadolu'da pek çok sancak beyi 250.000 ile 400.000 akçe arasında hâs gelirine sahiptir. Rumeli Beylerbeyliği ne bağlı 21 sancak içerisinde en büyük hâs geliri 507.760 akçe ile Mora sancak beyinin, en düşük hâs geliri ise 157.032 akçe ile Delvine sancak beyinin hâssıdır.¹² Sancak beyi olarak İsa Bey'in bu kadar yüksek gelirlili bir hâssa sahip olması, Bosna'nın bir uc ve serhad sancağı olarak Osmanlı Devleti için taşıdığı öneme de işaret etmektedir. Bu dönemde, Osmanlı'nın kuzey ve güney istikametinde batıya doğru fetih hareketlerinde Bosna sancağı bir hareket merkezi, askerî bir üs vasfına haizdir.

Yüksek geliri karşılığında İsa Bey'in yerine getirmesi gereken sorumlulukları da deftere kaydedilmiştir. Buna göre İsa Bey kendisi, *bürüme* adı verilen örme zırhıyla sefere katılacaktır (kendü bürüme). Beraberinde *cebelü* adı verilen 218 tam teçhizatlı asker götürecektir; 22 adet de *geçim* (savaş esnasında atların ve askerin giydiği zırh) tedarik edecektir. Ayrıca aşağıda listede isimleri yazılı teçhizatı da sağlamak zorundadır.

1468/9'da Bosna Sancak Beyi İshakoğlu İsa Bey'in Hâssı¹³

Hâss yekûnu	Hâss çinde vergiye tabi yerler ve nüfus miktarı	Mükellefiyeti
1.092.619 akçe	Bazar 17 Kurâ 223 Mezâri' 10 Çiftlik 61 Hâne 9935 Mücerred 2197	Kendü bürüme Cebelü: 218 Geçim: 22 Günlük: 2 Çadır: 1 Sokak ma'a abriz: 1 Kiler: 1 Matbah: 1 Serrâc-hâne: 1

Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, 72; Halil, İnalçık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na", *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı, Ankara 1995, 153). Daha önceki bir yayında bizim değerlendirmemiz ise 1.092.619 akçe olmuştur (Hatice Oruç, "15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı", 251). Bu farklı okumalar üzere meslektaşlarımıza sorduğumuzda yine farklı sayılarla karşılaşılımıştır (1.090.619 akçe; 1.902.014 akçe; 2.092.614 akçe gibi). Nihayet İsa Bey'e hâs yazılan tüm gelirleri topladığımızda elde edilen 1.143.904 akçe İsa Bey'in hâsları toplamı olarak kabul edilmiştir.

¹² Yılmaz Kurt, "Osmanlı Toprak Yönetimi", *Osmanlı*, c.3, Editör: Güler Eren, Ankara 1999, 60.

¹³ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 41b.

16 Ocak 1470 (13 Receb 874) tarihinde İsa Bey'in hâssına dâhil olan Hersek vilâyetindeki bazı gelir kaynaklarının (Mileşevo, Kukany, Samabor, Sokol nâhiyelerinin) Hamza Bey'e verildiği görülmektedir. Hamza Bey için İsa Bey hâssından ayrılan gelir toplamı 539.254 akçedir.¹⁴ Defterdeki bazı derkenârlardan¹⁵ sancak beyi olduğu açık olan Hamza Bey, şüphesiz Hersek sancağının ilk beyidir ve 16 Ocak 1470 tarihi de söz konusu sancağın bu tarihte kurulmuş olduğunu haber vermektedir.

Hersek Sancak Beyi Hamza Bey'in Hâsları (16 Ocak 1470):

Gelir Kaynakları	Gelir Miktarı (Akçe)
Nâhiye-i Mileşevo	29.275
Nâhiye-i Kukany	10.195
Nâhiye-i Samabor	24.141
Nâhiye-i Sokol	85.569
Resm-i ağnâm-ı vilâyet-i Hersek	17.812
Niyâbet-i vilâyet-i Hersek	15.110
Eflâkân-ı vilâyet-i Hersek	357.152
Toplam	539.254

2. Zeâmetler:

1468/9 tarihli asıl kayıtlar açısından bakıldığında defter düzeninde hâslardan sonra zeâmetlerin kaydedildiği görülmektedir. Bu sıralamada sadece iki zeâmet kaydı mevcuttur. Bunlardan ilki Bosna sancak beyi İsa Bey'in oğlu Muhammed/Mehmed Çelebi'nin tasarrufundaki Pavli vilâyeti zeâmeti ve diğeri Beğ Hasan tasarrufundaki Kovaç vilâyeti zeâmetidir.

Zeâmetlerle ilgili diğerkayıtlar, deftere sonradan derç edilmişlerdir. Bu kayıtlar padişahın hâslarından ayrılmak suretiyle yeni zeâmetler

¹⁴ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 35a-36b.

¹⁵ Hamza Bey'in sancak beyi olduğuna dair aşağıdaki gibi kayıtlar mevcuttur:
 “Dolne Osoye, hâriç ez defter olmağın sancak beği Hamza mektûbu mücebince Barakoğlu Ali'ye zamm olundu. Fî 23 Muharrem sene 877, der Konstantiniyye”, Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 86b;
 “Timâr-ı Hamza ve karındaşı Hasan ve Hamza-i diğerk, müşterek be-nevbet. [Derkenâr] Bu mezkûr için Hamza Beğ “ben sancağa geldikten hizmetde görmedim” deyu bildirdi [...]”, Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 88a.

oluşturulduğunu göstermektedir. Defterde bu türden ilk zeâmet kaydına, padişahın İzveçan nâhiyesindeki hâsları arasında tesadüf edilmektedir. Kayda göre 27 Ekim-5 Kasım 1469 (evâhir-i Rebiülahir 874) tarihleri arasında padişahın bu nâhiyedeki hâs gelirlerinden bazıları “zeâmet-i vilâyet-i İzveçan” adıyla Sinan Bey mîr-i ahuruna tahsis edilmiştir.¹⁶ Zeâmetin veriliş tarihi, sancakta zeâmetlerle ilgili oluşumun defterin tamamlandığı 1469 yılı içerisinde gerçekleştiğini göstermektedir. Bu zeâmet kayıtları, deftere daha önce kaydedilmiş olan iki zeâmetle beraber değerlendirildiğinde sancakta on bir zeâmet olduğu tespit edilmektedir. Zeâmet sahiplerinin isimleri, gelir miktarları ve gelir miktarlarına göre yerine getirmeleri gereken yükümlülükleri aşağıda tablo halinde verilmiştir. (Tablo 1)

¹⁶ “Ze’âmet-i vilâyet-i İzveçan, der tasarruf-ı mir-ahur-ı Sinan Beğ, fî evâhir-i ahîr-i rebî’â sene 874”, Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 1b.

Tablo 1: 1469 Bosna Sancağı Ze'âmetleri

Zeâmet Bölgesi	Zeâmet Sahibi	Zeâmet Miktarı (Akçe)	Zeâmet Sahibinin Mükellefiyeti					Sokak ma'â Abriz
			Kendü	Bürüme	Cebelü	Geçim	Çadır	
Zeâmet an Ras	Der tasarruf-ı Mahmud Beğ bin Guzid	150.109	1	38	5	2	2	1
Zeâmet-i nâhiye-i Seniçe, Mokra, Boğazi Yumru, Dobrun, İvratar ve Osad	Der tasarruf-ı Halil Beğ (Evâhir-i Rebülâhir 874/27 Ekim-5 Kasım 1469)	139.997	1	35	4	2	2	1
Zeâmet-i Boraç, Çatalca ve Olofçe	Der tasarruf-ı Mustafa Beğ bin Argur	121.850	1	30	4	2	2	1
Zeâmet-i vilâyet-i İzveçan	Der tasarruf-ı mür-abûr-ı Sinan Beğ (Evâhir-i Rebülâhir 874/27 Ekim-5 Kasım 1469)	100.634	1	25		2	2	
Zeâmet-i Yeleç, gayr-i ez Demirci Pazar, ma'â Nikşikler	Der tasarruf-ı Paşa Yiğit Beğ	98.542						
Zeâmet-i vilâyet-i İvrâça	Der tasarruf-ı Selmanca Beğ	93.812	1	23	3	2	2	
Zeâmet-i Brodar ve Vişegrad	Der tasarruf-ı Beğ bin Koçi Beğ	83.868	1	21	2	1	1	
Zeâmet-i Vilâyet-i Pavli	Der tasarruf-ı Mehmed Çelebi veled-i İsa Beğ*	73.460	1	18	2	2	2	1
Zeâmet an Ras	Der tasarruf-ı Mehmed Çelebi bin İsa Beğ*	51.476	1	13	1	1	1	1
Zeâmet-i Barçe (nâm-ı diğer Seniçe)	Der tasarruf-ı Sinân Beğ	35.500	1	9	1	1	1	1
Zeâmet-i vilâyet-i Kovaç	Der tasarruf-ı Beğ Hasan	18.099	1	4				

*İsa Bey oğlu Mehmed Çelebi'ye 1468/9 tahriri esnasında 73.460 akçelik Pavli vilâyeti zeâmeti verilmiştir. Bu zeâmet daha sonra Ali Bey ve 1477 yılında da "Mehmed Çelebi'nin" kardeşi Ahmed Bey tasarrufunda görülmektedir. Mehmed Çelebi'ye de padişah hâsırların zeâmet olarak dağıtılması esnasında Ras nâhiyesinden 51.476 akçe ze'âmet yazılmıştır.

Genel tanımlamada, yukarıda da belirtildiği üzere 100.000 akçe üzerindeki dirliklere hâs, 20.000 akçe ile 100.000 akçe arası dirliklere zeâmet ve 20.000 akçeye kadar olan dirliklere timâr adı verilmektedir. Ancak yukarıdaki tablodan görüldüğü üzere Bosna sancağında, genel hâs tanımlamasında yer alan miktara denk düşen yani 100.000 akçenin üzerinde olan zeâmetler bulunmaktadır. Mesela Guzidoğlu Mehmed Bey'in zeâmet geliri 150.109 akçedir. Bu gelir karşılığında Mehmed Bey sefere bizzat kendisi bürüme zırhıyla katılmakla, beraberinde otuz sekiz cebeli ve beş geçim, iki çadır, iki tengtâr (küçük çadır) ve bir günlük götürmekle yükümlüdür. Halil Bey'in zeâmeti miktarı 139.997 akçe ve Arguroğlu Mustafa Bey'ininki ise 121.850 akçedir. Bunlar da Mehmed Bey gibi gelirleri karşılığı benzer sorumluluklara sahiptir. Bu yüksek gelirli zeâmetlerin yanında bir zeâmetin de genel tanımlamaya göre timâr olarak kabul edilebilecek gelire sahip olduğu görülmektedir. Bu zeâmet Pavli vilâyetinde Beğ Hasan tasarrufundadır ve gelir miktarı 18.099 akçedir. Beğ Hasan bu gelirine karşılık bürüme zırhı ile kendisi sefere iştirak edecek, beraberinde dört cebelü ve bir çadır götürecektir.

Zeâmet tasarruf eden kimselerin büyük ölçüde, belli bölgelerin subaşıları oldukları görülmektedir. Senice, Mokra, Boğazı Yumru, Dobrun, Ivratar ve Osad nâhiyelerini kapsayan zeâmet, yukarıda zikrettiğimiz Halil Bey'e "subaşılık tarîki üzere" verilmiştir.¹⁷ Sinan Bey tasarrufundaki 35.500 akçelik Barçe zeâmeti, 22 Mayıs 1470 tarihinde Selmanca Bey'in zeâmetine ilave edilirken ya da daha sonraki bir tarihte Hızır Bey veled-i Vlkomaça'ya tahsis edilirken "subaşılık" olarak tanımlanmıştır.¹⁸ 1468/9 tahririnde İsa Bey oğlu Mehmed Çelebi'ye yazılmış olan Pavli vilâyeti zeâmeti de "subaşılık (Vişegrad subaşılığı) olarak geçmektedir."¹⁹ Subaşılığın adı, Pavli vilâyetinin kazâ merkezi olan Vişegrad'dan gelmektedir. Zeâmetin gelir kaynaklarını Pavli vilâyetinde bulunan Vişegrad, Çatalca ve Boraç adlarında üç nefsi pazar ile Vişegrad, Olovo, Dobrun, Boraç nâhiyelerinde bazı köyler oluşturmakta, buralardan Mehmed Çelebi 73.460 akçe gelir elde etmektedir. Zeâmetin daha sonra el değiştirdiği görülmektedir. 3 Ocak 1473 tarihli bir kayıтта Ali Bey adında başka bir Vişegrad subaşısından bahsedilmektedir.²⁰ Bu subaşılık 7 Nisan 1477 tarihinde de İsa Bey'in diğer oğlu Ahmed Bey'e verilmiştir. Ancak bu defa gelirler arasından ispence çıkartılmış, böylece

¹⁷ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 7b.

¹⁸ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 11a.

¹⁹ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 42b.

²⁰ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 57a.

toplam gelir miktarı 57.185 akçeye inmiştir.²¹ 1485 ve 1489 tarihli tahrir defterlerinde Mehmed Çelebi'nin tekrar eski zeâmetini- (Vişegrad subaşılığı) ve Ahmed Çelebi'nin ise Ras bölgesinden zeâmet "bir" tasarruf ettiği görülmektedir.²²

Defterdeki derkenârlar zaman içerisinde zeâmetlerin hemen hepsinde değişiklikler meydana geldiğini göstermektedir. Mesela, 27 Ekim-5 Kasım 1469 tarihleri arasında Mir-ahûr-ı Sinân Bey'e verilen 100.634 akçe değerindeki Izveçan vilâyeti zeâmetini ele alalım. 7 Ocak 1473 tarihinde bu zeâmette kayıtlı köylerden bir kısmı Sinan veled-i Kandan'a²³ ve bir kısmı Martolos Mustafa'ya²⁴ zeâmet olarak verilmiştir. Üçüncü bir kısmı da yine zeâmet olarak 2 Ocak 1476 tarihinde Seydi Mehmed'e (20.322 akçe) tahsis edilmiştir. Böylece bir zeâmetten üç ayrı zeâmet oluşmuştur. 5 Mart 1475 tarihinde Kandanoğlu Sinan Bey'in hissesi Pavlo Gorgi oğlu İbrahim Bey'e verilmiştir (51.155 akçe). 2 Ocak 1476 tarihinde ise Pavlo Gorgi oğlu İbrahim Bey'in ve Martolos Mustafa'nın zeâmetleri Ahi Karaca Bey'e zeâmet olmuştur (80.412 akçe).²⁵ Ahi Karaca Bey'in tasarruf ettiği zeâmet geliri, ispençe hariç kılınarak, 10 Mart 1477 tarihinde Uzun Mustafa Bey (38.483 akçe) ve 6 Nisan 1477'de Karamanî Mehmed Bey (25.147 akçe) arasında paylaştırılmıştır. Diğer bir örnek olarak Paşa Yiğit Bey'in tasarrufunda bulunan Yeleç ve Nikşikler (Nikšići) zeâmetini²⁶ verebiliriz. 98.542 akçe olarak hesapladığımız zeâmet geliri, daha sonra İshak Bey (49.965 akçe)²⁷ ve Ahmed Bey, ser-bevvâb-ı Karaman (48.527 akçe)²⁸ arasında taksim edilmiştir. Bu taksimat 24 Ocak 1470 tarihinden önce gerçekleşmiş olmalıdır. Şöyle ki: İshak Bey'in zeâmet gelirleri arasında Yeleç, Ras, Ivraça ve Senica nâhiyelerinde eskiden sipâhi olan ancak padişahın emriyle raiyyet yazılan 144 hanenin 7.200 akçelik hasılı da bulunmaktadır. Bu sipâhiler daha sonra İsa Bey'e verilmiş ve İshak Bey'e de bunun bedeli olarak 24 Ocak-2 Şubat 1470 tarihleri arasında Ras nâhiyesinde

²¹ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 42b. "Ze'âmet-i Vilâyet-i Pavli, der tasarruf-ı Mehmed Çelebi veled-i İsa Beğ. [Derkenâr] Şimdi bu Vişegrad Subaşılığı Ali Beğ tahvilinden ispençeden gayrisi İsa Beğ oğlu Ahmed Beğ'e verildi. Hâsıl gayr-ı ez ispençe 57.185. Fi 23 Zilhicce sene 881 [7 Nisan 1477], der İstanbul"

²² BOA, Ttd. 18, 55a-55b, 86a; BOA, Ttd. 24, 256a-265a, 342a-348a.

²³ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 1b.

²⁴ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 2a.

²⁵ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 2a.

²⁶ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 6a.

²⁷ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 6a.

²⁸ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 6b.

Şahinci Yusuf elinde bulunan 7.704 akçelik timâr verilmiştir. Bununla ilgili derkenârda İshak Bey'in Yeleç subaşıası olarak tavsif edildiğini de belirtmek gerekir.²⁹

3. *Timârlar:*

1468/9 tarihli icmâl tahrir defterinde toplam timâr sayısı 510'dur.³⁰ Bu sayı sancağın kadı, eşkinci ve mustahfiz timârlarının toplam sayıdır. Toplam içinde 375 Müslüman, 123 Gayrimüslim, 7 Müslim-Gayrimüslim müşterek ve 5 mevkuf timâr bulunmaktadır.

3.1. Kadı Timârları

1468/9 tarihli defter kayıtlarına göre Bosna sancağı 6 büyük vilâyet ve 7 kadılıktan oluşmaktadır. Bu vilâyetlerden ikisinde aynı ismi taşıyan birer kadılık merkezi; ikisinde ikişer kadılık merkezi bulunmaktadır. Diğer iki vilâyette ise müşterek bir kadılık merkezi mevcuttur.³¹

- 1- Yeleç Vilâyeti - Yeleç Kadılığı
- 2- Saray Vilâyeti - Sarayovası Kadılığı
- 3- Kral Vilâyeti - Bobovac Kadılığı ve Neretva Kadılığı
- 4- Hersek Vilâyeti - Drina Kadılığı ve Blagay Kadılığı
- 5- Pavli Vilâyeti - Vişegrad Kadılığı
- 6- Kovaç Vilâyeti - Vişegrad Kadılığı

Bosna sancağının bu yedi kadılığında hizmet veren kadılara hizmetlerinin karşılığı olarak timâr tayin edilmiştir. Bu dönemde Yeleç kadılığında Mevlânâ Hayreddin adında bir kadı görev yapmaktadır. Biri Ras ve diğeri Izveçan nâhiyesinde iki köyün 4.083 akçelik geliri Mevlânâ Hayreddin'e timâr yazılmıştır.³² Aynı tarihte Sarayovası kadısı Cemal'e üçü Lepenica ve ikisi Kreşevo nâhiyesinde toplam beş köyün 4.048 akçelik geliri timâr olarak verilmiştir.³³ Pavli ve Kovaç vilâyetlerinin müşterek kadılık merkezi Vişegrad'da Kadı Mevlânâ Şücâ bulunmaktadır ve timâr geliri biri Hrtar, diğeri Boraç nâhiyesinde iki köyden toplam 4.038 akçedir.³⁴

²⁹ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 48a. "*Timâr-ı Şahinci Yusuf. Bu timâr Yeleç subaşıası İshak Beğ'e ra'yyet olan sipâhilere bedel virildi. Mezkûr sipâhiler İsa Beğ'e virildiği sebebden. Tahriren fi evâhir-i Receb sene 875, der Konstantiniyye*".

³⁰ Halil İncalcık tarafından bu sayı 467 olarak hesaplanmıştır. Bkz. Halil İncalcık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna", 153.

³¹ Hatice Oruç, "15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı", 255.

³² Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 43b.

³³ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 43b.

³⁴ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 44a.

Kral vilâyetinde Bobovac kadılığında, kadı Mesud hizmet vermektedir ve hizmetinin karşılığı olarak kendisine Bobovac nâhiyesinden 4.182 akçelik bir köyün geliri timâr olarak tahsis edilmiştir.³⁵ 1468/9 tarihinde Neretva kadısı Mevlânâ Muslihüddin'e Neretva nâhiyesinden Selnice (Seonica) köyünün 4.113 akçelik geliri timâr olarak verilmiştir. Ancak daha sonra bu timârın Ulufeci-başî Süleyman'ın atasına verildiği görülmektedir. Bu timârına bedel olarak Mevlânâ Muslihüddin'e 7-16 Eylül 1470 tarihleri arasında Neretva nâhiyesinden Doğancı Sunkur'un 4.399 akçelik timârı verilmiştir.³⁶

Defterin 1468/9 tarihli asıl kayıtlarında Hersek vilâyetinde iki kadılık adı geçmektedir. Bunlar merkezi Foça olan Drina kadılığı ve merkezi Blagay olan Blagay kadılığıdır. Bu tarihte Blagay kadısı Mevlânâ İmran'dır ve timârını Nevesinye nâhiyesinde Sopil (Sopilja) köyünün 4.080 akçelik geliri oluşturmaktadır. Drina kadısı ise Mevlânâ Eminüddin'dir ve timâr olarak kendisine Sokol nâhiyesinde iki köyün 4.097 akçelik geliri verilmiştir.³⁷ Neretva kadısı Muslihüddin'in timârı gibi, Eminüddin'in timârı da Ulufeci-başî Süleyman'ın atasına verilmiştir. Mevlânâ Eminüddin'e bu timârın bedeli olarak 28 Ağustos-6 Eylül 1470 tarihleri arasında Bistirica nâhiyesinde Mustafa veled-i Kondejiça'nın 3.182 akçelik timârı verilmiştir. Ancak timârın tekrar eski sahibine verilmesiyle bu defa Mevlânâ Eminüddin'e 11-20 Şubat 1471 tarihleri arasında yine Bistirica nâhiyesinden Yusuf veled-i Luliç'in 3.178 akçelik timârı verilmiştir.³⁸ Drina kadısı Eminüddin için defterde 19 Eylül 1474 tarihli başka iki timâr kaydı daha yer almaktadır. Bu tarihte "cihet-i kazâ için" Sokol nâhiyesinden Süleyman veled-i Radiça'nın 2.795 akçelik timârı³⁹ ve Zagorye nâhiyesinden Vukiç Desniç ve kardeşi Radiça'nın 450 akçelik müşterek timârı kadı Mevlânâ Eminüddin'e verilmiştir.⁴⁰ Deftere sonradan girilen bir derkenârda Hersek vilâyetinde Mileşevo kadılığından bahsedilmektedir. Bu kayda göre Mileşevo nâhiyesinde Musa veled-i Ivatisaliç'in 1.450 akçelik timârı 13 Mart 1474 tarihinde padişah emriyle Mileşevo kadısı Mevlânâ Bayezid'e verilmiştir.⁴¹

³⁵ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 43b.

³⁶ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 59a.

³⁷ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 44a.

³⁸ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 84a.

³⁹ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 69b.

⁴⁰ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 81a.

⁴¹ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 73b: "*Timâr-ı Musa veled-i Ivatisaliç. Pâdişâhımız emriyle Mileşeva kâdısı Mevlânâ Bâyezid'e virildi. Kazâ cihetiçün. Fî 23 Şevvâl sene 878. Der Konstantiniyye*".

Bosna sancağında kadılar yukarıda örnekleri ile gösterildiği üzere timâr tasarruf etmektedirler ve hepsinin timârı dört bin akçe civarındadır. Kadılara, hizmetleri karşılığı yani “cihet-i kazâ” olarak timâr tevcih edilmesinde, muhtemelen bu tarihte sancağın nüfus yapısının etkisi büyüktür. 1468/9 tahririnde sancakta Müslüman nüfus ancak birkaç nefs-i bazarda (Yeni Bazar, Dimitrovica, Trgovište/Sarayovası, Blajuy ve Trnovo) ve bazı köylerde kayıtlıdır. Bosna sancağının XV. yüzyıldan diğer tahrir defterlerinde de kadılar timâr sahipleri arasında yer almaya devam edeceklerdir.⁴²

3.2. Eşkinci Timârları

Bosna sancağı genelinde 510 timârdan 260 adedi eşkinci timârdır (yedi kadı timârı bu toplam haricindedir). Müslüman sipâhiler, bu toplam içerisinde 129 timâra sahiptirler. 119 timâr ise Hıristiyan sipâhiler tarafından tasarruf edilmektedir. Müslüman ve Hıristiyanların müşterek tasarruf ettikleri timâr sayısı ise 7’dir. Müslümanların ya da Hıristiyanların kendi aralarında müşterek tasarruf ettikleri timârlar da bulunmaktadır. Bunlar Müslim ve Gayrimüslim timârları ile birlikte hesap edilmiştir. Ayrıca 5 mevkûf timâr kaydı bulunmaktadır. Bu sayılar 1468/9 asıl kayıtlarına göre hesaplanmıştır. 1469-1477 tarihleri arasında deftere derkenârlar suretiyle 10 kadar yeni timâr kaydı daha yapıldığını belirtmek gerekir.

Timârların çoğunluğu (200 civarı) tek hisseli olmakla birlikte, yukarıda değinildiği üzere Müslümanlar ve Hıristiyanların kendi aralarında ya da Müslüman-Hıristiyan karışık olarak tasarruf ettikleri iki ya da daha çok hisseden oluşan müşterek timârlar da bulunmaktadır. Bu sebeple timârları tasarruf eden sipâhi sayısının, mevcut timârlardan çok daha yüksek olduğu muhakkaktır. Eşkinci timârlarındaki hisseler hesaplandığında 382 sayısı elde edilmektedir. Bunlardan 173’ünü Müslüman sipâhiler 209’unu Hıristiyan sipâhiler oluşturmaktadır.

Eşkinci timârının özelliği, timâr sahibi sipâhilerin savaşa gitmesi-eşmesidir (“Timâr-ı İsmâil Coriç, eşer”⁴³; “Timâr-ı Muhammedî ve Mustafa ve Hamza ve Karagöz, müşterek, dördü bile eşerler”⁴⁴; Timâr-ı Radivoy veled-i Çavli ve karındaşları Krijan ve Dragiç, müşterek, üçü de eşerler”⁴⁵). Sipâhilerin hepsi gelir miktarlarının büyüklüğüne göre bazı sorumluluklara sahiptir. Kendisi tüm teçhizatıyla savaşa gittiği gibi,

⁴² Bkz. BOA, TTd. 18; BOA, TTd. 24.

⁴³ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 68b.

⁴⁴ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 50b.

⁴⁵ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 61a.

yanında yine silahları ve teçhizatıyla donanımlı askerler (cebelü) ve gulâmlar gibi insan gücü götürmekle ya da büyük ve küçük çadır gibi malzeme temin etmekle mükelleftir. Bunların tamamını ya da bir kısmını temin etmek tamamıyla gelir miktarının büyüklüğü ile ilgilidir. Geliri küçük olan timârların sahipleri ise sadece kendileri savaşa gitmekle sorumludur. 1468/9'da Menteşelü Ali oğlu İlyas'ın timâr geliri, 18.924 akçe ile tüm eşkinci timârları arasında en yüksek olanıdır. (Aşağıda zikri geçecek olan Kara Balaban'ın timârı bu tarihte 10.337 akçedir, daha sonra bu timâr geliri yükselerek 30.742 akçeye ulaşmıştır). Bu gelirin sipâhiye getirdiği yükümlülükler deftere şu şekilde kaydedilmiştir: "kendü bürüme, cebelü 6, gulâm 1, çadır 1".⁴⁶ Bu kayıt, İlyas Bey'in kendisinin örme zırhıyla (bürüme) savaşa katılacağını, beraberinde zırhlı ve tam teçhizatlı altı asker (cebelü), bir hizmetkâr (gulâm) ve büyük bir çadır götüreceğini göstermektedir. İsa Bey'in ser-bevvâbının kardeşi olan Muhammedî ise 4.946 akçe olan geliri karşılığında, savaşa kendisi bürümelî iştirak etmekle, yanında bir cebelü, bir gulâm ve bir teng-târ (küçük çadır) götürmekle sorumludur.⁴⁷ Hızır Ağa'nın gulâmı Hamza 1.725 akçe timâr geliriyle kendisi cebelü olarak ve yanında bir gulâmı savaşa katılacakken ⁴⁸, Engürüs Mustafa 1.462 akçe gelirine karşılık sadece kendisi cebelü yazılmıştır.⁴⁹ 1.000 akçe altında olan timârlar için, savaşa katılmak dışında herhangi bir sorumluluk kaydı görülmemektedir.

1468/9 tarihli kayıtlarda genellikle dirlik sahibinin sadece adı kaydedilmekte, bazen babası ya da kardeşi gibi yakın akrabalarının ismi verilmekte ya da mesleklerine dair kısa atıflarda bulunmaktadır. Bu kayıtlarda Müslüman timâr sahipleri arasında orduya kılavuz olanlar, padişahın, İshak Paşa'nın, Davud Bey'in gulâmı olanlar, bevvâb, kapucıbaşı, doğancı, şahinci vazifelerinde bulunanlar, nâhiye ve vilâyetlerde seraskerlik yapanlara rastlanmaktadır. Mesela, Brodar nâhiyesinde timâr sahibi olan Serrâç Hamza (3.985 akçe) ⁵⁰, Bobovac nâhiyesinde İlyas Aşpez (4.479 akçe) ⁵¹ ve Kreşevo nâhiyesinde Pars Ahmed (3.706 akçe) padişah gulâmı olarak kaydedilmişlerdir.⁵² Bobovac nâhiyesinde Hara-

⁴⁶ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 59b.

⁴⁷ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 56a.

⁴⁸ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 86b.

⁴⁹ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 88b.

⁵⁰ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 48a.

⁵¹ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 52a.

⁵² Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 48a.

mi Karagöz (14.242 akçe) ile Yakub (2.796 akçe), Neretva nâhiyesinde Yusuf (9.052 akçe) İshak Paşa'nın gulâmıdır.⁵³

Müslüman timâr sahipleri arasında Bosna sancağı vilâyetlerinin seraskerlerini tespit etmek de mümkündür. Misal: 1468/9 kayıtlarına göre İshak Paşa gulâmlarından Kara Balaban Kral vilâyetinde Brod, Bobovac, Visoko, Laşva ve Kreşevo nâhiyelerine serasker tayin edilmiştir. Kara Balaban'a bu hizmetine karşılık aynı vilâyette bulunan bazı köylerden 10.337 akçe gelir tevcih edilmiştir. 29 Mayıs-7 Haziran 1472 tarihinde yapılan gelir ilavesiyle timâr miktarı 17.937 akçeye, sonraki bir tarihte ise 21.037 akçeye yükselmiştir. Kara Balaban'ın ölümü üzerine bu timâr Mehmed oğlu Mustafa'ya verilmiştir (7 Aralık 1473). 14 Eylül 1477 tarihli derkenâr, timârın miktarının bu tarihte 30.742 akçe olduğunu bildirmektedir.⁵⁴

Defterdeki bazı timâr kayıtları, Müslüman sipâhiler arasında çeşitli bölgelerden gelmiş olanların varlığını göstermektedir. Menteşelü Ali'nin üç oğlu ve bir torunu 1468/9'da Bosna sipâhileri arasında kaydedilmiştir. Menteşelü Ali, muhtemelen Anadolu'da Menteşe Beyliği topraklarından gelmektedir. İshak Bey'in adamlarından biri olarak bölgenin fetihlerine katılmıştır.⁵⁵ Menteşelü Ali'nin oğlu İlyas Neretva nâhiyesinde⁵⁶, diğer oğulları Mustafa⁵⁷ ve Barak⁵⁸ ile oğlu Muhammed'den torunu Ahmed⁵⁹ Brod nâhiyesinde timâr tasarruf etmektedirler. Bunlar bölgenin eski sipâhileridir. 1455 senesinde de Mustafa,⁶⁰ İlyas⁶¹ ve Muhammed⁶² İsa Bey'in adamları arasında Yeleç kalesinde eşkinici yazılmışlardır. 1468/9'da eşkinici timârları arasında en yüksek gelire sahip olan İlyas, kısa süre sonra bu timârı bırakıp İsa Bey'le birlikte gitmiş ve timârı da 22 Nisan-1 Mayıs 1470 tarihleri arasında Sinan veled-i Selçuk'a verilmiştir.⁶³ Menteşelü olarak anılan başka timâr sahipleri de bulunmakta-

⁵³ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 52a.

⁵⁴ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 47b.

⁵⁵ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 9b.

⁵⁶ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 59b.

⁵⁷ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 48b.

⁵⁸ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 50a.

⁵⁹ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 49a.

⁶⁰ BOA, MAD.544, 102.

⁶¹ BOA, MAD.544, 109.

⁶² BOA, MAD.544, 112; 209.

⁶³ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 59b.

dır, ancak onların isimleri mustahfiz timârları arasında kayıtlıdır (Prozor kalesinde Menteşeli İlyas⁶⁴, Samabor kalesinde Menteşeli Karaca⁶⁵).

Eşkinici timârları arasında bir de Karaman ismi dikkat çekmektedir. 1468/9'da padişah hâssı olan Ivraça nâhiyesi gelirlerinden 15.310 akçe ayrılarak Karamanoğlu emir-i ahuru Mustafa'ya timâr olarak verilmiştir.⁶⁶ Mustafa'nın bu timârı Mart 1473'te ondan alınıp, başkasına verilmiştir. Karaman ser-bevvâbı Ahmed Beğ'e de Yeleç nâhiyesinde 48.527 akçe değerinde bir zeâmet verilmiştir.⁶⁷ Burada adı geçen Karamanoğlu kimdir, Karamanoğulları Beyliği ile bir ilintisi var mıdır, sorularını cevaplamak mevcut bilgilerle mümkün değildir. Zeâmet derkenârları arasında bir de Karamanî Mehmed Bey ismine rastlanmaktadır. Bu kayda göre Mehmed Bey'e 5 Nisan 1477 tarihinde Izveçan nâhiyesinde 25.147 akçe gelire bir zeâmet verilmiştir.⁶⁸

Timâr sahipleri arasında Engürüs olarak nitelendirilen bazı sipâhiler de bulunmaktadır. Bunlar Macaristan topraklarından geldiklerinden ya da Macar olduklarından bu şekilde adlandırılmışlardır. Visoko nâhiyesinde Engürüs Mahmud⁶⁹, Dubrovnik nâhiyesinde Engürüs İshak, Engürüs Kasım ve Engürüs Mustafa⁷⁰, Sokol nâhiyesinde Engürüs Kasım⁷¹, Kukany nâhiyesinde Engürüs Mustafa⁷², Bistrica nâhiyesinde Engürüs Mustafa⁷³ ve Kom nâhiyesinde Engürüs Yusuf⁷⁴ timâr sahibidir.

Müslüman sipâhiler arasında yeni Müslüman oldukları anlaşılan çok sayıda sipâhi bulunmaktadır. Bunların yeni nesil Müslümanlar oldukları sipâhinin adının yanına eklenen "Müslim-i nev" kaydından anlaşılmaktadır.⁷⁵ Mesela Samabor nâhiyesinde 4.011 akçelik timâr tasarruf eden Hamza için hemen isminin yanına "Müslim-i nev" kaydı düşülmüştür.⁷⁶

⁶⁴ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 124b.

⁶⁵ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 156b.

⁶⁶ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 3b.

⁶⁷ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 6b.

⁶⁸ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 2a.

⁶⁹ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 54a.

⁷⁰ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 62a-b.

⁷¹ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 68b.

⁷² Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 72a.

⁷³ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 85b.

⁷⁴ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 88b.

⁷⁵ 1468/9 tarihli defterde yeni İslam olan timârlı sipâhilerle ilgili bu tür kayıtlar Nenad Filipović tarafından Bosna'da İslamın yayılması açısından değerlendirilmiştir. Bkz. Nenad Filipović, "Islamizacija Bosne u prva dva desetljeća osmanske vlasti", *Prilozi za orijentalni filologiju*, vol. 41, Sarajevo 1991, 53-65.

⁷⁶ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 74b.

Zagorya nâhiyesinde 1.676 akçe timârı olan Şeref Ağa'nın damadı Ahmed için de "Müslim-i nev" kaydı bulunmaktadır.⁷⁷ Bazı kayıtlarda timâr sahibinin yeni nesil Müslüman olduğu, sipâhinin İslâmî bir ismi varken babasının ya da yakın bir akrabasının Hıristiyan isim taşımasından anlaşılmaktadır. Mesela yine Zagorya nâhiyesinde birer timâr tasarruf eden Hasan (4.026 akçe); Ali (2.664 akçe) ve Hüseyin (3.502 akçe) kardeşler "veled-i Borovin" olarak kaydedilmişlerdir.⁷⁸ Bu üç kardeşin yeni nesil Müslüman olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Sokol nâhiyesinde sipâhi yazılan Mahmud Garovçiç⁷⁹ ya da Süleyman veled-i Radiça⁸⁰ için de aynı durum söz konusudur. Osanica nâhiyesinde, Dolna Zebino Şuma (Zebina Šuma) ve Srbotina köylerini kardeşi Vladislav ile birlikte tasarruf eden Yusuf'un⁸¹ da yeni nesil Müslüman olduğu söylenmelidir. Toplam 35 timâr yeni Müslüman oldukları anlaşılan sipâhilerin elindedir. Ayrıca Müslüman ve Hıristiyan müşterek tasarruf edilen timârlarda da yeni Müslüman sipâhiler görülmektedir. Hepsini birlikte hesaplandığında toplam 48 yeni Müslüman sipâhi sayılmaktadır. Bu sayılar defterin 1468/9 asıl kayıtlarına aittir, derkenârlar da yeni timâr tevcihleri vesilesiyle başka yeni Müslümanların adları geçtiğini de belirtmek gerekir.

Yeni Müslüman olan bu sipâhilerin bölgenin yerel ailelerinden geldiklerini söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak şunu da hemen belirtmek gerekir: Osmanlı timâr sistemi sadece Müslümanları içine alan bir sistem değildir.⁸² Osmanlı, fethettiği bölgelerde yerel asilleri ve askerî zümreyi kendi askerî yapısına almak için onların Müslüman olmalarını talep etmemiştir. Bunlar eski dinî inançlarını muhafaza etmek suretiyle daha önce sahip oldukları ayrıcalıklı konumlarını yeni idareyle de sürdürmüşlerdir. Timar tasarruf edenler arasında aynı aileden Hıristiyan baba Müslüman oğul ya da biri Müslüman diğeri Hıristiyan olan kardeşler bulunmaktadır. Osmanlı'nın bu uygulamasında, yeni fethedilmiş bölgelerin farklı idarî ve sosyal sistemlerine kendi sistem ve organlarını yerleştirme, yerli unsurları kendi içine alarak bunu daha hızlı ve emin bir şekilde yerine getirme düşüncesi etkin olmalıdır.

1468/9'da Bosna sancağında 119'u eşkinici ve 4'ü mustahfiz olmak üzere 123 timârın Hıristiyanlara tahsis edildiği görülmektedir. Eşkinici

⁷⁷ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 82b.

⁷⁸ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 83a-b.

⁷⁹ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 69a.

⁸⁰ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 69b.

⁸¹ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 85b.

⁸² Halil İnalçık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna", 137-184.

timârları açısından karşılaştırdığımızda Müslüman ve Hıristiyan timâr sayılarının neredeyse denk oldukları görülmektedir (129 Müslüman – 119 Gayrimüslim eşkinci timârı). Bu timârları tasarruf eden sipâhiler açısından ise Hıristiyanlar Müslümanlardan daha kalabalıktır (173 Müslüman – 209 Hıristiyan sipâhi). Hıristiyan eşkinci timârlarının sancak genelindeki dağılımı ise dikkat çekicidir. 119 eşkinci timârından 97’si Hersek vilâyetinde, 22’si Kral vilâyetindedir. Bunda Hersek topraklarının, sancağın diğer topraklarına nazaran daha geç bir tarihte fethedilmiş olması etken olmalıdır: Hersek Stjepan Kosaça’nın idaresinde bulunan Hersek toprakları 1463 yılında Bosna’nın fethi sırasında Osmanlılar tarafından alınmış, ancak aynı yıl yine Hersek Stjepan’ın eline geçmişti.⁸³ Bu bölgenin büyük bir kısmının yeniden Osmanlı idaresine geçişi 1465-1466 yılları arasında gerçekleşti. 1468/9 tarihli defter de bize göre Hersek’te gelir kaynaklarının kayıt altına alınması ve timâr sisteminin uygulanması için yapılmış bir tahririn sonucudur. Defterde yeni fethedilmiş toprakların Hersek vilâyeti adıyla Bosna sancağına dâhil edildiği görülmektedir. Sancağın diğer vilâyetlerinin Osmanlı idaresine geçişleri 1463 tarihlidir. Hatta Yeleç ve Sarayovası vilâyetleri 1455 yılından önce fethedilmiş olup 1455 yılında bir tahrir geçirmişlerdir.⁸⁴ Bu tahrirde söz konusu vilâyetlerde Hıristiyan sipâhi mevcuttur ve Yeleç’de 30, Zvečan’da 8 ve Nikşiç’de 8 eşkinci timârı Hıristiyanlar elindedir.⁸⁵

⁸³ Sima M. Ćirković, *Istorija Srednjekovne bosanske države*, Beograd 1964, 330; Sima M. Ćirković, *Stefan Vukčić Kosača*, Beograd 1964, 254; Marko Perojević, “Stefan Tomašević”, *Povijest Bosne i Hercegovine*, Knjiga I, Sarajevo 1942- 1991, 580; H. Šabanović, *Bosanski Pašaluk*, Sarajevo 1982, 43.

⁸⁴ BOA, MAD.544.

⁸⁵ Nedim Filipović’e göre, Hıristiyan sipâhilerin Hersek bölgesinde fazla olmasının sebebi, eski idareci ve askerî sınıf yanında Eflak knezlerinin de timâr sistemi içerisine alınmış olmasıdır. Filipović, Bosna ve Hersek bölgelerinde farklı sosyal yapıların mevcut olduğundan bahsetmektedir. Bosna’da nüfusun büyük çoğunluğunu toprağa bağlı tarımla meşgul köylüler oluşturmaktadır, Eflak sayısı azdır, mevcut olanların bir kısmı da Osmanlı Devleti tarafından yerleşik hayata geçirilmişlerdir. Hersek bölgesinde ise iki büyük kitle bulunmaktadır: Tarım yapan köylüler ve hayvan besicisi Eflaklar. Osmanlı Devleti boş olan ya da nüfusu az olan toprakları iskan için hayvancılıkla meşgul olan Eflak cemaatlere yönelmiştir. Eflaklar ile boş topraklar iskân edilirken, cemaat liderleri olan knezlere timâr tevcih edilmiştir. Hersek’te Hıristiyan sipâhilerin büyük bir kısmını bu şekilde Eflak knezleri ve voyvodaları oluşturmaktadır Eski idare ile aralarında kuvvetli bir bağ bulunmayan Eflak timâr sahipleri, menfaatlerini yeni hâkim güç Osmanlı Devleti ile işbirliğinde görmüşlerdir. Bu da timâr sistemi içerisinde yerlerini sağlamlaştırmıştır. Dolayısıyla Hersek bölgesinde Hıristiyan sipâhilerin büyük

1468/9 tahririnde, daha önce söz konusu edildiği üzere Yeleç, Ras, Ivraça ve Senica nâhiyelerinde evvelce sipâhi olan ancak padişahın emriyle raiyyet yazılan 144 hane kayıtlıdır. Bunlardan elde edilen 7.200 akçelik gelir önce padişaha hâs, sonra Paşa Yiğit Bey'e ve ardından İshak Bey'e⁸⁶ zeâmet olarak tahsis edilmiştir. Ancak 24 Ocak-2 Şubat 1470 tarihleri arasında bu sipâhiler Bosna sancak beyi İsa Bey'e

bir kısmı bu şekilde Eflaklardan oluşmaktadır. (Bkz. Nedim Filipović, "Bosna Hersek'te Timâr Sisteminin İnkişafında Bazı Hususiyetler", 166-168; "Osvrt na položaj bosanskog seljaštva u prvoj deceniji uspostavljanja osmanske vlasti u BiH", 67) Eflâk reislerinin timâr sistemi içerisine alındığına dair görüşlerini bu şekilde pek çok çalışmada dile getirmektedir, ancak "Vlasi i uspostava timârskog sistema u Hercegovini" başlıklı makalesi Hersek'te Eflak timâr sahiplerini ve timâr sistemi içerisindeki yerlerini müstakilen konu edinmektedir.

Filipović, Hersek bölgesi Hıristiyan sipâhilerinin çoğunluğunu Eflâkların oluşturduğunu söylese de, 1468/9 tahririnde eşkinci timâr sahipleri arasında, sadece iki timâr için sahiplerinin Eflak olduğuna dair kayıt bulunmaktadır. İlki Dabri nâhiyesinde timâr olan Ivlah Belik (Vlađ Belić) hakkındadır. İsminin yanına düşülmüş "Knez-i Ivlah/Ulah" kaydı onun Eflâk knezi olduğuna işaret etmektedir. Ivlah'ın ölümü üzerine timâr önce oğlu Vilkoslav'a (13 Eylül 1474), sonra sancak beyinin "mevkûf" olduğunu bildirmesiyle Kılıç veled-i Barak'a (2 Aralık 1476) verilmiştir (MC.076, vr. 99b). Diğer kayıt Konac Polye nâhiyesi timârları arasında karşımıza çıkmaktadır: "*Timâr-ı Voyvoda Peter, re'is-i Eflâkân-ı Humska ve karındaşı Radoy, müşterek, ikisi de eşer*". Voyvoda Peter kayıttan anlaşıldığı üzere, Hum bölgesindeki Eflâkların reisi olarak kardeşi Radoy ile müştereken bir timâr tasarruf etmektedir. Geliri 2.585 akçe olan bu timâr daha sonra onlardan alınıp, 19 Aralık 1475 tarihinde II.Mehmed'in "çukadârı atası Vukiç Vladivaş"ın Zagorya nâhiyesinde tuttuğu timâra zam olunmuştur (MC.076, vr. 100b). Kale mustahfiz timârları arasında da Eflâk olduğu belirtilen beş Müslüman hisar eri kaydedilmiştir. Burada bahsettiğimiz iki eşkinci timârı ve beş mustahfiz timârı dışında, defterde muhakkak surette Eflaklar elinde olduğunu söyleyebileceğimiz timârlar bulunmamaktadır. Filipović, defterde isminin önünde knez ya da voyvoda unvanı geçen isimleri genel olarak Eflak reisleri olarak değerlendirmiş, kendince kıstaslar ve varsayımlarla bu görüşünü desteklemek yoluna gitmiştir. Mesela Eflâk timâr sahiplerine verdiği örneklerden en belirgin olanı Herak Vraneş ile ilgili olanıdır. 1468/9 tahririnde sadece Knez Herak olarak zikredilen, baba adına ya da soy adına, Eflak reislerden biri olduğuna, hatta Eflak olduğuna dair herhangi bir kayıt bulunmayan Knez Herak'ın kimliğini Filipović, Lim bölgesinde Lyuboviç nâhiyesindeki Eflaklardan Herak Vraneş ile eşleştirmiştir. (Bkz. Nedim Filipović, "Vlasi i uspostava timârskog sistema u Hercegovini", 129, 140, 145-154)

⁸⁶ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 6a. "*Ze'âmet-i Yeleç, gayr-i ez Demirci Pazar, der tasarruf-ı Paşa Yiğit Beğ ma'a Nikşikler ve çiftlikciyân ve sipâhiyân ki ra'iyet şode est.*"

verilmiştir.⁸⁷ Bu defa raiyyet ya da sipâhi olarak değil, voynuk olarak zikredilmektedirler. Sipâhi olarak kaydedilen bu 144 kişinin evvelden de voynuk oldukları “*yine bu mezkûrlar voynuk oldular*” kaydından anlaşılmaktadır.⁸⁸ Bosna sancağında Yeleç vilâyetindeki bu voynuklardan başka Hersek vilâyetinden 105, Kral vilâyetinden (Dubrovnik, Neretva, Brod ve Bobovac nâhiyelerinden) 342 ve Pavli vilâyetinden (Vişegrad, Hrtar, Boraç, Çatalca ve Olofçe nâhiyelerinden) 123 voynuk veya voynuk zevâidi yazılmıştır. Pavli vilâyetinde 22 Müslüman dışında diğer voynuklar Hıristiyandır.⁸⁹

Eşkinici timârı tasarruf eden Hıristiyan sipâhilerin kimliğine gelince, defter kayıtları bunların bölgenin ileri gelen aile mensupları ve askerleri olduklarını göstermektedir. Timârlılar arasında kralın kethüdası, Hersekoğlu'nun lalası ve kapıcıbaşısı ile bizzat kendisi, kale kumandanları, kadimi sipâhiler ve knezler dikkat çekmektedir. Bu konudaki tespitlerimiz Bosna sancağı Hıristiyan sipâhileri ile ilgili bir çalışmada yer aldığından, tekrardan kaçınmak adına burada ele alınmayacaktır.⁹⁰

Bosna sancağında timâr ile ilgili uygulamalar timâr sistemi genelinde gözlemlenen uygulamalardan pek farklı değildir. Yararlı olmak yeni timâr tevcihi ya da mevcut timâra terakki sebebi iken, hizmette bulunmamak, savaşa katılmamak ya da yeni vergi kaynaklarını gerekli yerlere bildirmeyip kendilerine saklamak ise azl sebebi olarak görülmektedir. Bu konuda Hıristiyan ve Müslüman sipâhiler arasında da farklı bir uygulama bulunmamaktadır. Birkaç örnek vermek gerekirse;

- Hersek sancağı beyi Hamza Bey “işe güce yaramaz olub hıdmet itmez” diye bildirdiği için Blagay nâhiyesinde Curaş veled-i Lubivoy'un timârı elinden alınmış, “yararca olmağın”

⁸⁷ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 48a. “*Timâr-ı Şahinci Yusuf. Bu timâr Yeleç subaşı İshak Beğ'e ra'yyet olan sipâhilere bedel virildi. Mezkûr sipâhiler İsa Beğ'e virildiği sebebden. Tahrîren fî evâhir-i Receb sene 875, der Konstantiniyye*”.

⁸⁸ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 12b. “*Yeleç tevâbi'nde evvelden sipâhilermiş. Şimdiki hâlde pâdişâhımız ra'yyet emr etdikleri sebebden ra'yyet yazıldı. [Derkenâr 1] Der dest-i Paşa Yiğit Beğ [Derkenâr 2] Yukaruda İshak Beğ elindedir. Hâsılı anda bile cümle olundu. [Derkenâr 3] Yine bu mezkûrlar voynuk oldular.*”

⁸⁹ Nedim Filipović, voynukların da Eflaklardan oluştuğunu, bunların önde gelen Eflak ailelerinden geldiklerini belirtmektedir. Nedim Filipović, “Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku”, 152-153; “Vlasi i uspostava timârskog sistema u Hercegovini”, 129, 134-135;

⁹⁰ Hatice Oruç, “Christian Sipâhis in the Bosnian Sandjak (15th Century)” *Archivum Ottomanicum*, 26 (2009) Harrasowitz Verlag, Wiesbaden- Germany, 2010, 5-16.

Knez Herak'a Mileşevo nâhiyesindeki timârına zamîme olarak verilmiştir.⁹¹

- Bobovac nâhiyesinde timâr tutan Harami Karagöz gulâm-ı İshak Paşa'nın ölümü üzerine timârı önce Ali Beyoğlu Süleyman'a verilmiş, ancak daha sonra sancak beyinin Süleyman için "hıdmet itmez" diye bildirmesiyle Timurtaş'a verilmiştir.⁹²
- Sokol nâhiyesinde Balaban Boletiç'in timârı⁹³, aynı nâhiyeden Vukota'nın timârı⁹⁴ ya da Bistirica nâhiyesinde Çerçioğlu Mustafa'nın⁹⁵ timârlarının alınma sebebi Uzun Hasan seferine iştirak etmemiş olmalarıdır.
- Vidoška nâhiyesinde Radosav veled-i Istepko'nun timârı Uzun Hasan seferine katılmadığı için elinden alınmış, Vukaç veled-i Çehriniç'e verilmiştir. Ancak Vukaç da "İskenderiyye seferine gelmediği sebebden" bu timârı kaybetmiştir.⁹⁶ Konac Polye nâhiyesinde İlyas veled-i Sokol'un tuttuğu timâr için de benzer bir süreç işlemiştir. Önce Uzun Hasan seferine katılmadığı için İlyas'dan alınıp Hamzaoğlu İzzedin'e verilen timâr, daha sonra İskenderiyye (İşkodra) seferine katılmadığı için İzzeddin'den alınıp Ulufeci Mehmed'e verilmiştir.⁹⁷
- Brod nâhiyesinde timâr yiyen Eyyüb, "on bir nefer kafiri haraçtan gizledi ve dört neferi mürde deyu haraçtan çıkardığı"⁹⁸ için; Bobovac nâhiyesinde Ulufeci Mahmud⁹⁹, Visoko nâhiyesinde Radivoy Masnoviç¹⁰⁰ ve Gorajde nâhiyesinde Knez Radoy "nev yâfte gizledi" diye; Kukany nâhiyesinde Çavli oğulları Tvrtko ve Ivan

⁹¹ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 91b.

⁹² Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 52a.

⁹³ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 69a. "Timâr-ı Balaban Boletiç, eşer. *Uzun Hasan seferine gelmediği sebebden alınub Ali oğlu Hamza'ya virildi. Fî tâsi' min Ramazan sene 877* [7 Şubat 1473]"

⁹⁴ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 71a. "Timâr-ı Vukota, eşer. *Uzun Hasan seferine gelmediği sebebden sancak beği mektûbu mücebince Herak nâm sipâhi-i kâfire virildi. Fî evâhir-i Cemâziyelahir sene 877* [22 Kasım-1 Aralık 1472]," verildi (22 Kasım- 1 Aralık 1472).

⁹⁵ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 69a.

⁹⁶ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 99a.

⁹⁷ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 100b.

⁹⁸ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 51a

⁹⁹ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 52b.

¹⁰⁰ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 56a.

kardeşler “bir köy yazdırmayub ve harâçdan dâhi gizledikleri” için timârları ellerinden alınarak, başka sipâhilere tevcih edilmiştir.¹⁰¹

Yukarıdaki örneklerden timârla ilgili aynı muamelelere tabi oldukları görülen Müslüman ve Hıristiyan sipâhilerin, timârları karşılığında üstlendikleri sorumluluklar da aynıdır. Örneklendirmek gerekirse: Trebinye nâhiyesinde 3.735 akçe timâr geliri olan Radoy oğlu Voyvoda Vukosav¹⁰² ile Neretva nâhiyesinden 3.706 akçe timâr geliri olan Pars Ahmed¹⁰³ savaşa kendü bürüme gidecekler, yanlarında birer cebelü götürüleceklerdir. Ayrıca küçük birer de çadır götürmek zorundadırlar.

3.3. Mustahfız Timârları

1468/9’da Bosna sancağında 17 kale bulunmaktadır. Bu kalelerde toplam 243 timâr kaydedilmiştir. Bu timârlardan 239’u Müslümanların ve 4’ü Hıristiyanların tasarrufundadır. Timârların bir kısmı tek hisse halinde, bir kısmı ise iki ya da daha çok hisse halinde dağıtılmıştır. Timâr hisseleri hesaplandığında, on yedi kalede toplamda 449 mustahfız istihdam edildiği görülmektedir. Aşağıda Bosna sancağı kaleleri, kalelere tahsis edilmiş timâr ve mustahfız sayıları tablo halinde sunulmaktadır (Tablo 2).

Tablo 2: 1468/9’da Bosna Sancağı Kalelerinde Timâr Dağılımı¹⁰⁴

Kale Adı	Kalenin Yeraldığı Vilâyet	Timâr Sayısı	Hisar Eri Sayısı
Kluçevac	Kovaç	15	25
Borovac	Kral	8	11
Kreşevo	Kral	23	51
Çreşnevo	Kral	11	26
Prozor	Kral	8	20
Susid	Kral	15	41
Vranduk	Kral	7	21
Bobovac	Kral	8	21
Hodidede	Saray	17	26
Izveçan	Yeleş	15*	32
Yeleş	Yeleş	13	20

¹⁰¹ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 72b. Tvrtko ve Ivan Bosna sancak beyi İsa Bey ve Hersek sancak beyi Hamza Bey’in işe yarar olduklarına dair mektupları gereğince timârlarını geri almışlardır.

¹⁰² Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 92b

¹⁰³ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 58a

¹⁰⁴ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 112b-163a.

Kale Adı	Kalenin Yeraldığı Vilâyet	Timâr Sayısı	Hisar Eri Sayısı
Dobrun	Pavli	11	15
Boraç	Pavli	14	21
Vişegrad	Pavli	14	20
Mileşevo	Hersek	16	21
Samabor	Hersek	43	72
Tocevac	Hersek	4	6
Toplam Mustahfız Timârı		243	449

* Izvečan kalesi mustahfız timârı kayıtlarının en sonuna sonradan yeni bir timâr eklenmiştir. O timâr ile Izvečan kalesi mustahfızan timârı sayısı 16 etmektedir. (*Timâr-ı Yeniçeri Ali, an defter-i esâmi, yekun 1.867. vr. 138b*)

Yukarıdaki tablodan görüldüğü üzere timâr sayısı en çok olan kale Samabor¹⁰⁵ ve en az olan kale ise Tocevac'dır. Burada verilen rakamlar defterin 1468/9 tarihli asıl kayıtlarından çıkartılmıştır. 1469-1477 tarihleri arasında meydana gelen derkenârlar ise bu kaleler arasında mustahfız değişimi olduğunu göstermektedir. 1468/9'da Samabor (Samobor) kalesi merdâni/hisar erleri arasında yazılan Lazlu Hamza için daha sonra "merd-i kal'a-i Tocevac" kaydı düşülmüştür.¹⁰⁶ Önce Samabor kalesine merd kaydedilen Ustrumcalu İbrahim ve Şehirköylü İsmail¹⁰⁷ yine sonrasında Tocevac kalesine görevlendirilmiştir. Hamza, Ustrumcalu İskender, Nişlü Hasan, Ustrumcalu Evrenos, Karagöz, başka bir Hamza, Selanıklü İlyas, Vranyalu İsmail, Şehirköylü İlyas, Trepçelü Kurd, Bosna Karaca, Enezlü Süleyman, Yusuf veled-i Davud bu şekilde önce Samabor kalesine görevlendirilen sonra Tocevac'a gönderilen erlerden tespit edebildiklerimizdir. Samabor kalesinden Tocevac kalesine hisar eri gönderildiği şu kayıttan çok daha net anlaşılmaktadır: "*Timâr-ı*

¹⁰⁵ Hamdija Kreševljaković, Sandalj Hranic Kosača'nın ve oğlu Stjepan Vukčić Kosača'nın başlıca kalelerinden olan Samobor'un, tarihi kaynaklarda ilk defa 1397 yılında zikr edildiğini yazmaktadır. Kalenin Osmanlılar tarafından fethinin tarihi kesin olarak bilinmezken, II. Bayezid'in saltanatının ilk yıllarından itibaren 1832 yılına kadar kalede daima Osmanlı mustahfızının bulunduğunu belirtmektedir (Bkz. Hamdija Kreševljaković, "Stari Bosanski Gradovi", *Naše starine*, I, Sarajevo 1953, 11). 1468/9 tarihli defter kalenin ne zaman fethedildiği tarihini vermese de, kalenin II. Bayezid'den evvel daha babası II. Mehmed zamanında istihdam edildiğini göstermektedir. Ayrıca kalenin, kumandanı tarafından Osmanlı kuvvetlerine teslim edilmiş olduğu da yine defter kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bkz. Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 74b.

¹⁰⁶ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 155b.

¹⁰⁷ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 156a.

Enezlû Süleyman, merd-i kal'a-i Samabor. [Der-kenâr] Bu mezkûr Samabor kal'asının hisâr erlerinden Tocevac kal'asına hıdmet itmeğe emr olunan hisâr erlerinden biri bu mezkûr Süleyman'dır. Ol sebebden Hamza Beğ ve dizdâr kethüdâlığa lâyıq gördükleri sebebden mektûbu mûcebinde kethüdâlık ede deyu emr olundu. Tahrîren fî evâsıt-ı Zilkade sene 876 [30 Nisan-9 Mayıs 1472]. Der Konstantiniye."¹⁰⁸ Bu kayıt hem Samabor'dan Tocevac'a hisar eri naklini doğrulamakta hem de bu naklin 1472 yılında gerçekleştiğini haber vermektedir.

1468/9 kayıtlarında mustahfızlarına 14 timâr tahsis edilmiş olan Boraç kalesinin ise, tahrirden kısa bir süre sonra yıkılmış olduğu görülmektedir. Kale 6 Ekim 1471 tarihinden önce yıkılmış olmalıdır, çünkü 6-15 Ekim 1471 tarihleri arasında kalenin dizdarı ve hisar erlerine kalenin yıkılması sebep gösterilerek eşkinci oldukları bildirilmektedir. Kalenin dizdarı Haydarî Doğan, eşkinci olan Boraç kalesi hisar erlerine serasker tayin edilmiştir.¹⁰⁹

1468/9'da Bosna sancağı kalelerinde istihdam edilmiş olan 449 hisar erinden 200 kadarı geldikleri yerlerin isimleriyle beraber kaydedilmiştir. Osmanlı Devletinde savunma üsleri olan kalelere güvenlik önlemi olarak, devletin uzak topraklarından hisar eri toplandığı; genel olarak Anadolu'daki kalelere Balkanlardan, Balkanlardaki kalelere Anadolu'dan getirilen kimselerin yerleştirildiği kabul edilmektedir.¹¹⁰ Bosna sancağı kalelerinde de Anadolu'dan gelmiş hisar erleri bulunmaktadır. Bunlar Anadolulu, Bursalu, Trabzonlu, Menteşeli şeklinde kaydedilmiş olup sayıları fazla değildir. Yukarıdaki genel görüşün aksine, bu kalelere daha çok Yanbolu, Filibe, Niş, Sofya, Trnova, Şehirköy, Niğbolu, Vidin, Selanik, Serez gibi Balkanların çeşitli bölgelerinden hisar erleri getirilip istihdam edilmiştir. Geldikleri yerler kayıtlı olan hisar erlerinden altısı da Bosna'dan gelmektedir. Aşağıdaki tabloda nereden kaç hisar erinin geldiği gösterilmektedir. Eflâk, Arnavud ve Engürüs olarak nitelenen hisar erlerinin sayısı da bu tabloya ilave edilmiştir. Defterde ayrıca Sas

¹⁰⁸ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 161b.

¹⁰⁹ "Timâr-ı Haydarî Doğan, dizdâr-ı kal'a-i Boraç. [Der-kenâr] Bu kal'a yıkıldıği sebebden bu mezkûr Haydari Doğan ki dizdârdır ser'asker olub mezkûr kal'anın hisâr erleri eşküncü olmağa emr olundu. Mezkûrlar dahi mezkûr Doğanı kendülere serasker bileler. Tahrîren fî evâhir-i Rebiülahir sene 876 [6 -15 Ekim 1471]". Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 144a.

¹¹⁰ Halil İncalık, "Osmanlı Fetih Metodları", çev. Oktay Özel, *Söğütten İstanbul'a*, derleyenler: Oktay Özel-Mehmet Öz, Ankara 2000, 48.

ve Alman olarak kaydedilmiş iki hisar eri dikkat çekmektedir: Dobrun kalesi hisar erleri Sas Ali ve Alman Karagöz.¹¹¹

Tablo 3: Hisar Erlerinin Geldikleri Yerler

Yer Adı	Sayı	Yer Adı	Sayı	Yer Adı	Sayı
Anadolu	2	Kavala	1	Selanik	3
Arnavud	7	Kesterye	1	Semendire	2
Belgrad	2	Köprülü	2	Siroz	6
Biga	1	Köstendil	4	Sofya	9
Bosna	6	Kratova	4	Şehirköy	7
Bursa	2	Laz	4	Şumnu	1
Demirhisar	2	Manastır	4	Teke	1
Dobruca	1	Matre	1	Topluca	4
Drama	1	Menteşe	2	Trabzon	1
Duboçica	1	Mihaliç	4	Trepça	3
Eflak	5	Mora	1	Trnova	7
Eğri	1	Nevgeriç	4	Tırhala	1
Enez	1	Niğbolu	7	Usrumca	4
Engürüs	4	Niş	10	Üsküp	3
Filibe	11	Novabrda	3	Vardar	5
Florina	1	Ofçabolı	3	Vidin	6
Gelibolu	1	Ohri	4	Voden	3
Geyve	1	Petriç	1	Vraça	1
İştıp	1	Pirlepe	3	Vranye	1
İzdin	1	Radomir	3	Yanbolu	11
Kalkandelen	1	Samakov	1	Yenişehir	2
Karaferye	6	Sarubar	1	Zveçan	1

Kalelerde hisar erlerinin üstlendikleri görevler açısından her kalede tespiti en kolay olan dizdar, ardından varsa kethüdadır. Üçüncü görevli kale içindeki cami ya da mescidlerin imamıdır. Birkaç topçu, dürüdger, mancınıkçı ve serrâç dışında mustahfızların görev ve mesleklerine dair başka kayda rastlanmamıştır. Kalelerde görev yapanlar genel bir ifade ile “merd-i kal’a” şeklinde tanımlanmaktadır.

Mustahfız timârları arasında Hıristiyanların tuttuğu dört timâr bulunmaktadır. Bir timârı müşterek tasarruf eden ve 571 akçeyi paylaşan

¹¹¹ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 143a.

Radivoy ve kardeşi Ifko, Kluçevac kalesinde topçu;¹¹² 576 akçelik timâr tasarruf eden Ivlatko Borovac kalesinde mancinikçi;¹¹³ 2.005 akçe timâr geliriyle Nikola Hodidede kalesinde topçudur.¹¹⁴ Ayrıca Susid kalesinde Müslüman-Hıristiyan hisar erlerinin müşterek bir timârı görülmektedir ki, dürüdger (dülger) olan Miroslav bu timârı Mukbil ve Hızır ile paylaşmaktadır, her birine 2.000 akçe civarında bir gelir düşmektedir.¹¹⁵

Hıristiyanlar elinde bulunan bir timâr da Hlivne nâhiyesinde Hum kalesini bekleyen Grgur oğlu Pavao'ya verilmiştir. Hlivne nâhiyesinde bu timâra tahsis edilmiş on dört köy ise henüz boş olup, hâsılı da bulunmamaktadır.¹¹⁶ Pavao hakkında deftere sonradan eklenmiş bir kayıt ise Pavao'nun bu kaleyi Osmanlılara teslim eden kişi olduğunu ve Neretva nâhiyesinden kendisine 25.705 akçelik bir eşkinici timârı tevcih edildiğini göstermektedir. Ancak Pavao daha sonra tutsak düşmüş ve timârı 8 Mart 1477 [23 Zilkade 881] tarihinde Haydar adında bir sipâhiye verilmiştir.¹¹⁷

Kalelerde timâr tasarruf eden Hıristiyanların sayısı son derece sınırlı olmakla birlikte, bu kalelere hizmet eden başka Hıristiyanlar da bulunmaktadır: “*Kral İlinde ve Sarayovasında ve Yeleç ve Hersek İlinde ve Pavli İlinde ve Kovaç İlinde olan müsellemler ki Bosna kılâ'ları maslahatıçün konulmuşdurlar. Cemî' avâriz-ı divâniyyeden ve ispence ve harâcdan müsellemlerdir. Amma oturdukları yerde öşürlerin virürler.*”¹¹⁸ Bu müsellemler Hıristiyanların sayısı 144'tür. Kalelerde âhenger, bennâ, neccâr, dürüdger, zembereği, topçu olarak ya da sancak beyinin vereceği başka bir işte çalışmaktadırlar.

Mustahfiz timârları arasında en yüksek gelir kale dizdarlarıdır. Tabloda görüleceği üzere, gelirleri yaklaşık 8.500 akçe ile 3.500 akçe arasında değişmektedir. Kale mustahfizlerinin timâr gelirleri ise genel olarak 2.000 akçe civarındadır, ya 2.000 akçeden biraz fazla ya da biraz eksiktir.

¹¹² Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 115a.

¹¹³ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 117b.

¹¹⁴ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 135a.

¹¹⁵ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 128b.

¹¹⁶ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 132a.

¹¹⁷ Atatürk Kitaplığı, MC. 076, 59b, vr. 60a.

¹¹⁸ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 164a.

Tablo 4: 1468/9 Dizdâr Timârlarının Gelirleri

Timâr	Gelir (akçe)
Timâr-1 Ohrilü Ayas, dizdâr-1 kale-i Tocevac	8.483
Timâr-1 İshak, dizdâr-1 kale-i Vişegrad	7.934
Timâr-1 Kabasakal İlyas, dizdâr-1 kale-i Bobovac	7.305
Timâr-1 Yayabaşı Hamza, dizdâr-1 kale-i Susid	7.237
Timâr-1 Kemal, dizdâr-1 kale-i Hodidede	7.162
Timâr-1 Hızır, dizdâr-1 Kreşevo	7.053
Timâr-1 Timurtaş dizdâr-i kale-i Samabor	7.000
Timâr-1 İskender, dizdâr-1 kale-i Mileşevo	6.885
Timâr-1 Hacı Çakır, dizdâr-1 kale-i Izveçan	6.797
Timâr-1 Arnaud Ahmed, dizdâr-1 kale-i Vranduk	6.560
Timâr-1 Nasuh, dizdâr-1 kale-i Çreşneva	6.328
Timâr-1 Haydari Dogan, dizdâr-1 kale-i Boraç	5.494
Timâr-1 Resul, dizdâr-1 kale-i Kluçevac	5.449
Timâr-1 Aydın, dizdâr-1 kale-i Prozor	5.418
Timâr-1 Davud Ağa, dizdâr-1 kale-i Dobrun	4.827
Timâr-1 Hacı Muhammedi, dizdâr-1 kale-i Borovac	3.575

Kalelerde timârların azli ve başka birine tevcihinde en öncelikli sebep, timârı tutan kimsenin görevini yerine getirmemesidir. Mesela Ayaz Bey, Çreşneva kalesinde Yanyabolulu Mehmed hakkında “hıdmete gelib kal’a beklemez”¹¹⁹ ve Kluçevac kalesinde Radivoy’un kardeşi İfko hakkında “bir yıldır hıdmet itmez”¹²⁰ diye bildirdiğinden timârları ellerinden alınıp başkalarına verilmiştir. Dobrun kalesi imamı Mevlana Seferşah “koyub gittüğü” ve hisar eri Hızır “yedi ay hıdmete gelmedi[ği]” için timârlarını kaybetmişlerdir.¹²¹ Dobrun kalesinde Hamza veled-i Şahin,¹²² Yeleç kalesinde İsmail,¹²³ Sevindik oğlu Yusuf,¹²⁴ Kasım, Nasuh¹²⁵ ve Tocevac kalesinde Ohrilü Ömer¹²⁶ için kale dizdarları “hıdmet

¹¹⁹ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 123a.

¹²⁰ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 115a.

¹²¹ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 142b.

¹²² Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 138a.

¹²³ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 139b.

¹²⁴ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 140b.

¹²⁵ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 141a.

¹²⁶ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 163a.

itmez” diye bildirdiğinden hisseleri ellerinden alınıp başka hisar erlerine verilmiştir. Hodidede kalesinde Yusuf için sancak beyi “hisârda olmaz” diye bildirdiğinden hissesi Gümülçinelü Şirmerd’e verilmiştir.¹²⁷ Yine Hodidede kalesinde Timurtaş, Muhammedi, Nasuh, Karagöz için sancak beyinin ve dizdarın “koyub gitti” beyanı üzerine timâr hisseleri başka hisar erlerine tevcih edilmiştir.¹²⁸

Bir timârı daha olduğu tespit edilenlerin timârları da başka hisâr erlerine verilmektedir. Mesela İzveçan kalesinde Nevgeriçlü Hızır’ın “gayri timârı olduğu” için buradaki timârı Süleyman veled-i Turmuş’a verilmiştir.¹²⁹ Dobrun kethüdası Sas Ali’nin¹³⁰ ya da Vişegrad hisar eri Muhammedi veled-i Doğan’ın¹³¹ “gayri timârı olmağın” bu timârları başkalarına tevcih edilmiştir.

Timâr sahibinin başka bir kalede görevlendirilmesi de timârın el değiştirmesinin sebepleri arasındadır. Mesela Kreşevo kalesinden Sirozlu İskender¹³² ve Yeniçeri Karagöz¹³³ Srebrenica kalesine hisar eri tayin edildiklerinden, onların buradaki timârları başkalarına intikal etmiştir. Samabor kalesi kethüdası İsa ise, Poçitel kalesine dizdar olmuştur, bu sebeple timârı Hersek sancak beyi Hamza Bey mektubu gereğince Mahmud’a verilmiştir.¹³⁴

Hisar erlerinin ölümleri üzerine timâr hisselerinin genel olarak evladına intikal ettiği görülmektedir. Tespit ettiğimiz bazı örnekler şu şekildedir: Kluçevac kalesi hisar erleri Anadolulu Ali’nin hissesi oğulları İsa ve Gazi’ye, Toplıcalu Yusuf’un hissesi oğlu Murad’a,¹³⁵ Borovac kalesi erlerinden Şahin’in hissesi oğlu Topcu Yusuf’a, Topcu Ali’nin hissesi oğlu Hamza’ya;¹³⁶ Kreşevo kalesi hisar eri Florinalu İlyas’ın hissesi oğulları Murad ve Mürüvvet’e;¹³⁷ Çreşneva kalesi hisar eri Kalkandelenlü Süleyman’ın hissesi oğlu Yusuf’a,¹³⁸ Susid kalesi hisar erleri Vidinlü Hamza’nın hissesi oğlu Hasan’a, Yanbolulu İlyas’ın hisse-

¹²⁷ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 134b.

¹²⁸ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 133b-134a.

¹²⁹ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 137a.

¹³⁰ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 143a.

¹³¹ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 150b.

¹³² Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 120a.

¹³³ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 121a.

¹³⁴ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 155b.

¹³⁵ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 113b-114a.

¹³⁶ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 117b.

¹³⁷ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 122a.

¹³⁸ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 122b.

si oğlu Süleyman'a, diğer Yanbolulu İlyas'ın hissesi oğlu Hamza'ya ve İskender'in hissesi oğlu Süleyman'a;¹³⁹ Bobovac kalesinde Saruca'nın hissesi oğlu İlyas'a;¹⁴⁰ Hodidede kalesi kethüdası Mustafa'nın hissesi oğlu Mustafa'ya, hisar erleri Sirozlu Hamza'nın hissesi oğulları Yusuf ve Musa'ya ve Karagöz'ün hissesi oğlu Mehmed'e;¹⁴¹ Izveçan kalesi hisar erleri Kalkancı Hacı Mustafa'nın hissesi oğlu İbrahim'e,¹⁴² Hacı Firuz'un hissesi oğulları Mahmud ve Mehmed'e, Muhammedî Aşçı'nın hissesi oğlu İlyas'a ve Yeniçeri Ali'nin hissesi oğlu Hamza'ya;¹⁴³ Yeleç kalesi hisar erleri İlyas'ın hissesi oğlu Süleyman'a, Şaban'ın hissesi oğlu Ali'ye ve Yusuf'un hissesi oğlu Mustafa'ya;¹⁴⁴ Dobrun kalesi hisar eri Ali'nin hissesi oğlu Evrenos'a¹⁴⁵; Mileşevo kalesi hisar eri Anadolu Kasım'ın hissesi oğlu Nasuh'a;¹⁴⁶ Samabor kalesi hisar eri Filibelü Atmaca'nın hissesi oğlu İlbeği'ne¹⁴⁷ verilmiştir.

SONUÇ

Bosna sancağının mevcut en erken tarihli tahrir defteri 1468 ile 1469 yılları arasında tutulmuş olan bir mücmel defterdir. İçerisinde bu tarihlerde oluşturulan kayıtlar yanında, defter tamamlandıktan sonra 1469 ile 1477 yılları arasında meydana gelen derkenâr kayıtlar yer almaktadır. İlk kayıtlar sancakta dirlik dağılımını ortaya koymak, derkenârlar ise dirlikler üzerinde meydana gelen değişimleri, timârların azli, yeniden tevcihi, terakkisi gibi timâra dair çeşitli uygulamaları tespit etmek açısından son derece önemli bilgiler içermektedirler.

Defter, her şeyden önce Bosna'da fethinden biraz sonra timâr sisteminin hayata geçirildiğini göstermesi açısından önemlidir. Dirlikler, genel uygulamaya uygun olarak hâs, zeâmet ve timârlar şeklinde taksim edilmiştir. İlk etapta sadece padişah ve Bosna sancak beyi hâsları mevcuttur. Burada dikkat çeken bir husus Bosna sancak beyi İsa Bey'in hâsları gelirin beylerbeyi geliri kadar yüksek oluşudur. Bu da Bosna'nın devlet içerisindeki yerini ve önemini göstermesi açısından son derece

¹³⁹ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 127a-b.

¹⁴⁰ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 130a.

¹⁴¹ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 132b-133a.

¹⁴² Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 137a.

¹⁴³ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 138b.

¹⁴⁴ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 139b-140b.

¹⁴⁵ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 143a.

¹⁴⁶ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 152a.

¹⁴⁷ Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 156a.

önemlidir. Deftere sonradan üçüncü bir hâs kaydı daha ilave edilmiştir. İsa Bey'in gelirlerinden ayrılarak oluşturulan bu hâssın sahibi Hamza Bey'dir. 1468/9 tahririnde Bosna sancağında Hersek vilâyeti olarak yazılmış olan topraklardan 1470 yılı başlarında müstakil bir Hersek sancağı oluşturulmuş ve Hamza Bey bu yeni sancağın beyi olmuştur. Kendisine hâs tevcihinin sebebi de budur. Padişahın hâs gelirlerinden bir kısmı da daha sonra zeâmetler şeklinde yeniden düzenlenmiştir. Zeâmet sahipleri, zeâmet tuttıkları bölgenin subaşı kimliği ile karşımıza çıkmaktadır. Bunlar arasında Bosna sancağı beyi İsa Bey'in oğulları Mehmed ve Ahmed Çelebiler de bulunmaktadır ki özellikle Mehmed Çelebi'nin bölgenin iskân ve imârında da önemli görevler üstlendiği malumdur. Burada şunu da belirtmek faydalı olacaktır. Bosna sancağında zeâmet gelirleri, zeâmetlerin 20.000 ile 100.000 akçe arasında olduğu genel görüşünden farklılık göstermektedir. Mesela Mahmud Bey bin Guzid'in zeâmet geliri 150.109 akçe ve Halil Bey'in zeâmet geliri 139.997 akçedir.

Timârlara gelince, sancakta öncelikle dikkat çeken hususlardan biri, bu dönemde kâdırlara hizmetlerine bedel timâr tahsis ediliyor olmasıdır. Bosna sancağında görev yapan yedi kâdı da birer timâr tasarruf etmektedirler. Eşkinici timârları açısından vurgulanması gereken husus ise, bu timârların sahipleri arasında çok sayıda Hıristiyan sipâhinin bulunuyor olmasıdır. Sayısal olarak karşılaştırıldığında Müslüman sipâhiler ile Hıristiyan sipâhilerin timâr sayıları neredeyse eşit durumdadır (129 Müslüman ve 119 Hıristiyan). Müslüman timâr sahipleri arasında çok sayıda "Müslim-i nev" olduğunu da dikkate almak gerekir. Defterin özellikle derkenâr kayıtlarından bu Hıristiyan sipâhilerin Osmanlı öncesi dönemin aristokrat ailelerinden ya da askerî sınıftan geldikleri anlaşılmaktadır. Bu da Osmanlı'nın Bosna'ya gelişi ile buradaki yerel aristokrat ve askerî ailelerin yok olup gitmediklerini, bunların timâr sistemi çatısı altında toplandıklarını ve varlıklarını devam ettirdiklerini göstermesi açısından önemlidir. Mustahfız timârları arasında da Hıristiyanlara rastlanmaktadır ancak sayıları son derece sınırlıdır; 17 kaledeki 243 mustahfız timârından sadece 4'ü Hıristiyanlar elindedir. Bunlar arasında Osmanlı Devletinin farklı coğrafyalarından hisar erlerine rastlanırken, yoğunluğun Balkan coğrafyasından gelenlerde olduğu görülmektedir.

Defterde timârın hangi şartlarda alındığı, kimlere-niçin verildiği ya da hangi durumlarda timâra zam yapıldığı hakkındaki kayıtlar timârla ilgili uygulamaların Müslüman-Hıristiyan tüm timârlılar için aynı olduğunu göstermektedir.

TİMÂRS IN THE BOSNIAN SANJAK BASED ON THE 1468/9 DATED TAHRIR DEFTER

Summary

The summary *defter* MC.076 held at Atatürk Library (listed in the Muallim Cevdet Manuscript Catalogue) is the oldest surviving *tahrîr defter* drawn up after the establishment of the Bosnian Sanjak. It includes invaluable information on the *timâr* system and transfer of the new conquered region over to Ottoman rule, making it priceless for historians working in this field. The content of the defter may be evaluated under two categories:

- I) The original records of the defter arranged between 1468 and 1469;
- II) The marginal notes that were added to the defter on various dates between 1469 and 1477, following its completion and approval.

The original entries, covering the years between 1468 and 1469, show the distribution of ‘*khâss*’, ‘*zeâmet*’ and ‘*timâr*’ to the members of the military class in exchange for their service. The marginal notes added later on show the modifications made to the amount of *timâr* allocated to the persons in question, such as its cancellation, transfer or increase. In addition to providing the names of the *timâr* holders, the defter also contains addition information about them. This study will focus on the *timâr* entries in the 1468/9 dated summary (*mücmel*) defter in order to evaluate the *timâr* system and its distribution in the Bosnian Sanjak.

Key words: Timâr, Bosnian Sanjak, Sipâhis, Ottoman State, Ottoman land survey, 15th century

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

İstanbul:

Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları (MC) .076- 1468/9 Tarihli İcmâl Tahrir Defteri.

BOA, MAD.544- 1455 Tarihli İcmâl Tahrir (BOA= Türkiye Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi)

BOA, TTd. 18- 1485 Tarihli İcmâl Tahrir Defteri.

BOA, TTd. 24- 1489 Tarihi Mufassal Tahrir Defteri.

- Aličić, Ahmed S., *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985.
- Aličić, Ahmed S., *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Islamski kulturni centar Mostar, Mostar 2008.

KİTAP VE MAKALELER

- Acun, Fatma, "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Timâr Sistemi ve Uygulaması", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, c.9. Ankara 2002, 899-908.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Timâr", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, 137-184.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Timâr" *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980, 805-872.
- Ćirković, Sima M., *Istorija Srednjekovne bosanske države*, Beograd 1964.
- Ćirković, Sima M., *Stefan Vukčić Kosača*, Beograd 1964.
- Filipović, Nedim, "Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku", *Godišnjak Akademije u BiH*, VII/5, Sarajevo 1930, 141-167.
- Filipović, Nedim, "Pogled na osmanski feudalizam", *Godišnjak istorijskog društva*, IV (1952), 5-146.
- Filipović, Nedim, "O nastanku feudalnih posjeda muslimanskog bosanskog plemstva", *Pregled*, 5/1953, Sarajevo 1953, 386-393.
- Filipović, Nedim, "Bosna Hersekte Timâr Sisteminin Inkişafında Bazi Hususiyetler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV, 1-4/1953-54, 155-188.
- Filipović, Nedim, "Odžakluk timâri u Bosni i Hercegovini", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, V, Sarajevo 1955, 251-262.
- Filipović, Nedim, "Osvrt na neka pitanja iz ranije istorije osmanskog timâra", *Radovi Filozofskog fakulteta*, I (1963) 61-118.
- Filipović, Nedim, "Osvrt na položaj bosanskog seljaštva u prvoj deceniji uspostavljanja osmanske vlasti u BiH", *Radovi Filozofskog fakulteta*, III/1965 63-75.
- Filipović, Nedim, "Vlasi i uspostava timârskog sistema u Hercegovini", *Godišnjak ANU BiH*, XII, Centar za Balkanološka istraživanja, 10 (1974), 127-221.
- Filipović, Nenad, "Islamizacija Bosne u prva dva desetljeća osmanske vlasti", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 41, Sarajevo 1991, 53-65.

- İnalcık, Halil, “Stefan Duşan’dan Osmanlı İmparatorluğu’na”, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı, Ankara 1995, 137-184.
- İnalcık, Halil, “Osmanlı Fetih Metodları”, çev. Oktay Özel, *Söğütten İstanbul’a*, derleyenler: Oktay Özel-Mehmet Öz, Ankara 2000, 443-472.
- Kreševljaković, Hamdija, “Stari bosanski gradovi”, *Naše starine*, I, Sarajevo 1953, 7-44.
- Kurt, Yılmaz, “Osmanlı Toprak Yönetimi”, *Osmanlı*, c.3, Editör: Güler Eren, Ankara 1999, 59–65.
- Oruç, Hatice, “15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı”, *OTAM*, 18/2005, Ankara 2006, 249-271.
- Oruç, Hatice, “Tahrir Defters on the Bosnian Sanjak”, *Archivum Ottomanicum*, 25 (2008), Harrasowitz Verlag, Wiesbaden- Germany, 2009, 255- 282.
- Oruç, Hatice, “Christian Sipâhis in the Bosnian Sandjak (15th Century)” *Archivum Ottomanicum*, 26 (2009) Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 2010, 5- 16.
- Perojević, Marko, “Stefan Tomašević”, *Povijest Bosne i Hercegovine*, Knjiga I, Sarajevo 1942 - 1991.
- Šabanović, Hazim, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982.

Ekler: 1468/9 Bosna Sancağı Mücmel Tahrir Defterinden Örnek Varaklar

21

Handwritten Ottoman tax records (Mücmel) on two pages. The left page (numbered 21) contains a list of entries with columns for names, amounts, and dates. The right page contains similar entries with some handwritten annotations and corrections. The text is written in Ottoman Turkish script.

Examples of entries on the left page:

- ... 200 ...
- ... 100 ...
- ... 50 ...
- ... 10 ...

Examples of entries on the right page:

- ... 100 ...
- ... 50 ...
- ... 10 ...

Ek 1: Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 20b-21a.

50

Handwritten Ottoman Turkish text and numerical tables on page 50. The text is arranged in several columns and includes various headings and entries.

Handwritten Text:

- Top right: *مجلس اوقاف ارض و موقوفه*
- Middle right: *مجلس اوقاف ارض و موقوفه*
- Bottom right: *مجلس اوقاف ارض و موقوفه*

Tables and Numerical Data:

۸۶۵	۱۰	۳۰	۱۰
۱۲۳	۲۱	۴۲	۱۱

۳۲۹	۳	۲۱
۳۲۹	۳	۲۱

۳۲۹	۳	۲۱
۳۲۹	۳	۲۱

۳۲۹	۳	۲۱
۳۲۹	۳	۲۱

۳۲۹	۳	۲۱
۳۲۹	۳	۲۱

Handwritten Ottoman Turkish text and numerical tables on page 49b. The text is arranged in several columns and includes various headings and entries.

Handwritten Text:

- Top right: *مجلس اوقاف ارض و موقوفه*
- Middle right: *مجلس اوقاف ارض و موقوفه*
- Bottom right: *مجلس اوقاف ارض و موقوفه*

Tables and Numerical Data:

۳۰۶	۲۴	۳۰۶
۳۰۶	۲۴	۳۰۶

۳۰۶	۲۴	۳۰۶
۳۰۶	۲۴	۳۰۶

۳۰۶	۲۴	۳۰۶
۳۰۶	۲۴	۳۰۶

۳۰۶	۲۴	۳۰۶
۳۰۶	۲۴	۳۰۶

۳۰۶	۲۴	۳۰۶
۳۰۶	۲۴	۳۰۶

Ek 2: Atatürk Kitaplığı, MC.076, vr. 49b-50a